

К.К. Базарбаев *1, А.О. Мукашева 2

¹*PhD, доцент, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан, E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан, E-mail: ardak.mukasheva01@gmail.com

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫН ҰЛТТЫҚ-МЕМЛЕКЕТТІК МЕЖЕЛЕУ САЯСАТЫ: СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақала 1920-1930-жылдары Кеңес үкіметінің ұлттық саясат аясында Орталық Азиядағы түркі халықтарын ұлттық-мемлекеттік межелеу саясатына арналған. Автор түркі халықтарының біртұтас мәдени-этникалық кеңістігін жеке ұлттық республикаларға бөлуге алып келген тарихи және идеологиялық алғышарттарды қарастырады. Большевиктік биліктің бұл саясаттағы негізгі мақсаты – өңірге бақылау орнату, пантүркізм мен панисламизм қозғалыстарын әлсірету және формалды түрде тең құқықты, бірақ орталыққа бағынышты ұлттық құрылымдарды қалыптастыру болғаны көрсетіледі. Межелеу дәстүрлі этносаралық қарым-қатынастарды бұзып, этникалық өзіндік сана-сезімнің күшеюіне, әсіресе шекаралық аймақтарда этникалық шиеленістер мен дағдарыстардың туындауына жол ашты. Кеңес дәуірінде белгіленген әкімшілік шекаралар кейінірек тәуелсіз мемлекеттердің мемлекеттік шекарасына айналып, посткеңестік кезеңде территориялық даулар мен этносаралық келіспеушіліктерге себеп болды. Мақалада межелеу салдарынан туындаған туыстас халықтар арасындағы тарихи байланыстардың үзілуі, жасанды этникалық бірегейліктердің қалыптасуы, бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан аумақтық даулар мен этникалық келіспеушіліктер мәселелері талданады. Сонымен қатар, ұлттық-аумақтық межелеудің қазіргі тәуелсіз Орталық Азия мемлекеттерінің шекараларының қалыптасуына әсері зерттеледі. Архивтік деректер мен заманауи зерттеулерге сүйене отырып, автор межелеудің КСРО-ның отарлық басқару стратегиясының маңызды бөлігі болғанын дәлелдейді. Бұл жұмыс тарихшыларға, саясаттанушыларға және өңірді зерттеушілерге арналған.

Кілт сөздер: Орталық Азия, түркі халықтары, КСРО, ұлттық саясат, межелеу, этнос, шекаралар, пантүркізм, бірегейлік.

Алғыс айту: Бұл зерттеу жұмысы ҚР Ғылым және Жоғары білім министрлігінің «Түркі тілдес мемлекеттердің тарихи-мәдени ықпалдастығын қалыптастырудың саяси, құқықтық тәжірибесі және даму бағыттары» тақырыбындағы гранттық жоба аясында жүргізілді. (тіркеу номері: АР 19676634)

К.К. Базарбаев *¹, А.О. Мукашева ².

¹*PhD, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави,
Туркестан, Казахстан.
E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz*

²*Старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им.М.Ауезова,
Шымкент, Казахстан. E-mail: ardak.mukasheva01@gmail.com*

НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА РАЗМЕЖЕВАНИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

Данная статья посвящена политике национально-государственного размежевания тюркских народов в Центральной Азии в 1920-1930-е годы в рамках национальной политики Советской власти. Автор рассматривает исторические и идеологические предпосылки, приведшие к разделению единого культурно-этнического пространства тюркских народов на отдельные национальные республики. Показано, что главной целью большевистской власти в этой политике было установление контроля над регионом, ослабление пантюркистских и панисламистских движений, а также формирование формально равноправных, но подчинённых центру национальных образований. Размежевание нарушило традиционные межэтнические отношения, способствовало усилению этнического самосознания и стало причиной возникновения этнических напряжённостей и кризисов, особенно в приграничных районах. Административные границы, установленные в советский период, позднее превратились в государственные границы независимых стран и в постсоветское время стали источником территориальных споров и межэтнических разногласий. В статье анализируются проблемы разрыва исторических связей между родственными народами, формирования искусственных этнических идентичностей, территориальных конфликтов и этнических противоречий, сохраняющихся до наших дней. Кроме того, исследуется влияние национально-территориального размежевания на формирование границ современных независимых государств Центральной Азии. Опираясь на архивные материалы и современные исследования, автор доказывает, что размежевание было важной частью колониальной стратегии управления СССР. Работа предназначена для историков, политологов и исследователей региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, тюркские народы, СССР, национальная политика, размежевание, этнос, границы, пантюркизм, идентичность.

Благодарность: *Это исследование выполнено в рамках грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Политический и правовой опыт формирования историко-культурной интеграции тюркоязычных государств и направления её развития» (регистрационный номер: АР 19676634).*

К.К. Bazarbayev *¹, **А.О. Mukasheva** ²

¹*PhD, Associate professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University Turkistan Kazakhstan. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz*

²*Senior Lecturer, M.Auezov South Kazakhstan University Shymkent, Kazakhstan. E-mail: ardak.mukasheva01@gmail.com*

POLICY OF NATIONAL-STATE DETERMINATION OF TURKISH PEOPLES IN CENTRAL ASIA: CAUSES AND CONSEQUENCES

Abstract

This article examines the policy of national-territorial delimitation of the Turkic peoples in Central Asia during the 1920s-1930s within the framework of Soviet national policy. The author analyzes the historical and ideological prerequisites that led to the division of the unified cultural and ethnic space of the Turkic peoples into separate national republics. It is shown that the main goal of the Bolshevik authorities in this policy was to establish control over the region, weaken Pan-Turkist and Pan-Islamist movements, and create formally equal but centrally subordinate national entities. The delimitation disrupted traditional interethnic relations, contributed to the strengthening of ethnic self-awareness, and caused ethnic tensions and crises, especially in border areas. The administrative boundaries established during the Soviet period later turned into the state borders of independent countries and, in the post-Soviet period, became a source of territorial disputes and interethnic conflicts. The article analyzes the problems of ruptured historical ties among related peoples, the formation of artificial ethnic identities, territorial disputes, and ethnic contradictions that persist to this day. In addition, the impact of national-territorial delimitation on the formation of the borders of modern independent Central Asian states is explored. Based on archival sources and contemporary studies, the author demonstrates that delimitation was an important part of the USSR's colonial governance strategy. This work is intended for historians, political scientists, and regional researchers.

Keywords: Central Asia, Turkic peoples, USSR, national policy, delimitation, ethnicity, borders, Pan-Turkism, identity.

Acknowledgement: *This research was carried out within the framework of the grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan titled “Political and Legal Experience of Forming Historical and Cultural Integration of Turkic-speaking States and Its Development Directions” (registration number: AP 19676634).*

Кіріспе. Орталық Азиядағы түркі халықтарын ұлттық-мемлекеттік межелеу мәселесі – қазіргі тарихи және саяси зерттеулерде ерекше маңызға ие тақырыптардың бірі. Бұл мәселе ХХ ғасырдың 20-30-жылдары Кеңес Одағы жүзеге асырған ұлттық саясаттың аясында пайда болып, аймақтың этникалық және аумақтық құрылымына түбегейлі өзгерістер әкелді. Кеңестік биліктің ұлттық республикалар құру жолындағы әрекеттері түркі халықтарының тарихи, мәдени және тілдік біртұтастығын бұзып, этностарды жасанды түрде бөлшектеуге алып келді.[1]

Бүгінгі таңда бұл тақырыптың өзектілігі посткеңестік кеңістіктегі этникалық сәйкестік, шекаралық даулар, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және аймақтық тұрақтылық мәселелерімен тікелей байланысты. Әсіресе, Орталық Азия мемлекеттері арасындағы шекаралық келіспеушіліктер мен этносаралық шиеленістердің тамыры дәл осы межелеу саясатына барып тіреледі. Сол себепті, межелеу үдерісінің себептері мен салдарын жан-жақты зерттеу – тек өткенді түсіну үшін емес, қазіргі және болашақ саяси, әлеуметтік үрдістерді болжау үшін де маңызды.

Осы зерттеудің негізгі мақсаты – Кеңес Одағы жүргізген ұлттық-мемлекеттік межелеу саясатының Орталық Азиядағы түркі халықтарына тигізген әсерін жан-жақты талдау. Атап айтқанда, межелеу саясатының тарихи алғышарттарын, идеологиялық негіздерін, жүзеге асыру тетіктерін және оның этникалық, аумақтық, саяси салдарларын анықтау көзделеді. Сонымен қатар, бұл саясаттың қазіргі Орталық Азия мемлекеттерінің шекаралық, этносаралық және геосаяси қатынастарына қалай әсер еткенін көрсету де зерттеудің маңызды бағыты болып табылады.

Орталық Азиядағы түркі халықтарын ұлттық-мемлекеттік межелеу саясаты – 1920-1930-жылдары жүргізілген кеңестік ұлт саясатының маңызды әрі күрделі кезеңдерінің бірі. Бұл үдеріс өңірдің этникалық, әкімшілік және саяси картасын түбегейлі өзгертіп, қазіргі күнге дейін шекаралық қақтығыстар, этносаралық шиеленістер мен ұлттық бірегейлік мәселелерін туындатып отыр.

Ғылыми әдебиеттерде бұл тақырып кеңестік және посткеңестік кезеңдерде түрлі көзқараспен зерттелген. Кеңестік тарихнамада, әсіресе Е.В. Островский мен А.Н. Алисов секілді зерттеушілердің еңбектерінде, межелеу "лениндік ұлт саясатының" табысты жүзеге асуы, одақтас республикалардың құрылуы және "халықтар достығының" нығайуы ретінде сипатталды. Ал посткеңестік кезеңде М.Қ. Қойгелдиев, Б.С. Сұлтанов (Қазақстан), Р.Масов (Тәжікстан), Т.Зокиров (Өзбекстан) секілді зерттеушілер бұл үдерісті сын тұрғысынан қарастырып, межелеудің жасанды сипаты мен оның этносаяси зардаптарын атап өтті. Халықаралық деңгейде американдық зерттеуші Терри Мартин өзінің «Империя положительных действий» еңбегінде кеңестік ұлт саясатын империялық құрал ретінде қарастырса, Оксфорд университетінің профессоры Оливер Рой Орталық Азиядағы ұлтшылдық пен ислам арасындағы тепе-теңдікке назар аударды. Марта Брилл Олкотт (Martha Brill Olcott) және Ширин Акинер (Shirin Akiner) секілді зерттеушілер кеңестік межелеу саясатының салдарын қазіргі Орталық Азиядағы мемлекетаралық қатынастар мен шекаралық даулардың негізі ретінде көрсетеді [2].

Алайда бұрынғы зерттеулерде кешенді, пәнаралық тәсілдің жетіспейтін тұстары байқалады. Көп жағдайда тарихи-мәдени, этнолингвистикалық және геосаяси аспектілер жеке-жеке қарастырылып, біртұтас талдау жасалмаған. Сонымен қатар, межелеудің түркі халықтарының әрқайсысына тигізген салдарын салыстырмалы түрде зерттеу жеткіліксіз. Бүгінгі күнгі посткеңестік аймақтағы өңірлік саясаттың өзектілігін ескере отырып, кеңестік этносаясаттың тетіктерін жаңаша қырынан қарастыру қажеттілігі туындайды. Осы зерттеу аталған олқылықтардың орнын толтыруды мақсат етеді.

Орталық Азиядағы түркі халықтарын ұлттық-мемлекеттік межелеу – 1920-1930-жылдары жүзеге асырылған, бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоймаған, өңірдің этносаяси құрылымына терең әсер еткен тарихи үдеріс. Бұл тақырыпты зерттеу қажеттілігі бірнеше дәлелді себептерге негізделеді.

Біріншіден, межелеу саясаты Орталық Азиядағы этникалық және әкімшілік құрылымды түбегейлі өзгертті. Бұл үдеріс түркі халықтарының тарихи-мәдени тұтастығын бұзып, этникалық бытыраңқылықты күшейтті. Қазіргі кездегі шекаралық қақтығыстар мен этносаралық шиеленістердің түп-төркіні сол кезеңдегі шешімдермен тығыз байланысты.

Екіншіден, бүгінге дейінгі зерттеулер көбіне жекелеген елдер не халықтар аясында қарастырылып, ұлттық-мемлекеттік межелеудің бүкіл аймаққа ортақ тарихи-саяси феномен ретіндегі кешенді сипаты толық ашылмаған. Түркі халықтарының ортақ тарихы мен кеңестік этносаясат контекстіндегі салыстырмалы талдау қажет.

Үшіншіден, КСРО-ның ұлт саясатын сын тұрғысынан қайта қарау арқылы кеңестік биліктің отарлық басқару тәсілдерін тереңірек түсінуге жол ашылады. Бұл тек ғылыми емес, қоғамдық-саяси тұрғыдан да маңызды, себебі тарихи әділеттілікке қол жеткізу мен этностар арасындағы өзара сенімді нығайту үшін қажет.

Төртіншіден, зерттеу практикалық маңызға да ие: қазіргі қайшылықтардың тарихи негізін түсіну – мемлекетаралық қатынастарды реттеу, өңірлік ынтымақтастықты күшейту және этносаралық тұрақтылықты қамтамасыз етуге септігін тигізеді.

Осылайша, бұл зерттеу ғылыми олқылықтарды толықтырумен қатар, Орталық Азияда тарихи мұраны қайта бағалауға, өңірлік тұрақтылықты нығайтуға және сындарлы диалогты дамытуға үлес қосатын өзекті ғылыми жұмыс болып табылады.

Материалдары мен әдістер. Зерттеудің әдістемелік негізі ретінде тарихи-салыстырмалы әдіс пен құжаттарды контент-талдау әдісі таңдап алынды. Бұл әдістер Кеңес үкіметінің саяси шешімдері мен Орталық Азиядағы ұлттық құрылымның өзгерістері арасындағы өзара байланыстарды тиімді талдауға мүмкіндік береді.

1. Тарихи-салыстырмалы әдіс

Бұл әдіс межелеу саясатының әртүрлі республикаларда (Өзбек КСР, Қазақ КСР, Түрікмен КСР, Қырғыз КСР және Тәжік КСР) жүзеге асырылу жолдарын салыстыруға арналған. Сондай-ақ межелеу кезіндегі қолданылған өлшемдердегі айырмашылықтарды (этнографиялық, экономикалық, аумақтық);

жергілікті элиталар мен халықтың түрліше реакцияларын; түркі халықтарының саяси санасына әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс әр республиканың ерекшеліктерін, сондай-ақ кеңестік ұлттық саясаттағы ортақ заңдылықтарды ашуға септігін тигізеді.

2. Құжаттарды контент-талдау әдісі

Контент-талдау келесі дереккөздерді қамтиды:

ресми құжаттар (БК(б)П ОК қаулылары, халық комиссариаттарының нұсқаулары, межелеу комиссияларының хаттамалары, картографиялық материалдар);

мұрағаттық құжаттар (жергілікті партия органдарының есептері, баяндама хаттар, хат алмасулар);

публицистикалық және ғылыми еңбектер (сол кезеңдегі);

заманауи тарихнамалық зерттеулер (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Ресей зерттеушілерінің еңбектері).

Бұл әдіс ресми құжаттарда қолданылған негізгі идеологиялық тұжырымдарды анықтап, қабылданған шешімдердің астарындағы саяси мақсаттарды талдауға және олардың логикалық тізбегін қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Осылайша, тарихи-салыстырмалы және контент-талдау әдістерінің үйлесімі межелеу саясатының логикасын, жүзеге асу тетіктерін және оның түркі халықтарының ұлттық бірегейлігіне тигізген салдарын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылаулар. 1924 жылы Кеңес өкіметі Орталық Азияда ұлттық-мемлекеттік межелеуді жүзеге асыру туралы шешім қабылдады. Бір қарағанда бұл әділеттілікке бағытталған қадам секілді көрінді: әр халыққа – өз аумағы, өз билік органдары, мәдениеті мен тілін дамытуға мүмкіндік. Алайда әдемі ұрандардың астарында мүлдем басқа мақсат жатты: Мәскеу аймақты толық бақылауға алуды, түркі халықтарын бөліп-жаруды және олардың саяси бірлігін болдырмауды көздеді [3].

Межелеуді жүргізу үшін арнайы комиссиялар құрылды. Олардың құрамына орталық биліктің өкілдерімен қатар жергілікті интеллигенцияның да бір бөлігі кірді. Формалды түрде халық санағының деректері, этнографиялық карталар мен зерттеушілердің есептері пайдаланылды. Бірақ шешім қабылдауда басты рөлді саясат атқарды: қай жерге шекара жүргізу тиімді, қандай қаланы «сенімді қолда» қалдыру керек, халық арасындағы ықтимал қарсылықты қалай әлсіретуге болады деген мәселелер шешуші болды.

1924 жылғы ұлттық-мемлекеттік межелеу Орталық Азия тарихындағы бетбұрыс сәттердің бірі болды. Кеңес өкіметі ғасырлар бойы тағдыры тоғысқан қазақ, өзбек, қырғыз, түрікмен және тәжік халықтары мекендеген алып әрі көпұлтты аймақта «тәртіп орнатуды» көздеді. «Халықтардың өзін-өзі анықтау құқығы» деген ұрандар айтылғанымен, Мәскеудің басты мақсаты – түркі халықтарының бірлігін әлсірету және аймақты басқаруды жеңілдету еді [4].

Межелееуді жүзеге асыру үшін Мәскеуде РКП(б) Орталық Комитеті жанынан Арнайы Орталық Азия комиссиясы құрылды. Қағаз жүзінде оның міндеттері «ғылыми» сипатта болды: халық санағының деректерін жинау, этнографиялық карталарды талдау, шаруашылық көрсеткіштерін зерттеу. Жергілікті жерлерде де аймақтық және облыстық комиссиялар жұмыс істеп, мәліметтер жинап, ұсыныстарын Мәскеуге жолдап отырды.

Алайда іс жүзінде жағдай мүлде басқаша өрбіді. Комиссиялар қай жерде қазақтар, қай жерде өзбектер көбірек тұратынын талқылағанымен, шешуші фактор этникалық құрам емес, саяси және экономикалық мүдде болды. Мәселен, Ташкент қаласының тағдыры этникалық көрсеткіштермен қатар, оның болашақ индустрияландыру орталығы ретіндегі стратегиялық рөлімен анықталды.

Комиссиялармен қатар, ұлттық элита өкілдері де белсенділік танытты. Әрқайсысы өз халқының мүддесін қорғауға тырысты. Файзолла Ходжаев, болашақ Өзбек КСР басшысы, Самарқан мен Бұхараны Өзбекстан құрамына енгізуге күш салды. Ол өзбектерді жаңа республиканың «өзегі» деп санап, оның саяси салмағын арттыруға ұмтылды. Сұлтанбек Қожанов, қазақ қайраткері, Ташкент пен Сырдария облысын Қазақ АКСР-іне қайтару үшін белсенді күресті. Оның дәлелдері этнографиялық деректерге де, шаруашылық байланыстардың логикасына да негізделді. Тәжік өкілдері, соның ішінде Абдулкадир Мұхитдинов, тәжік халқының жеке аумақтық бірлігін талап етті. Соның нәтижесінде Өзбек КСР құрамында Тәжік АКСР-і құрылып, кейін толыққанды одақтас республикаға айналды.

Түрікмен қайраткерлері де дербестікке қол жеткізу жолында табанды болды. Олардың еңбегі нәтижесінде Түрікмен КСР-і дүниеге келді [5].

1924 жыл Орталық Азия тарихында ерекше бетбұрыс кезең болды. Мәскеу бұрынғы әкімшілік бірліктерді – Түркістан АКСР-ін, Бұқара және Хорезм халық республикаларын таратып, олардың орнына «ұлттық негізде» жаңа республикалар құруға шешім қабылдады. Басты ұран – әділеттілік пен халықтардың өзін-өзі анықтау құқығы болса да, шын мәнінде, бұл қадам Мәскеудің билігін күшейту және түркі халықтарының бірлігін әлсірету мақсатында жасалды.

Қазақтар үшін бұл процесс айрықша маңызды әрі ауыр болды. Әңгіме тұтас аймақтардың тағдыры туралы еді: Ташкент, Сырдария облысы, Шымкент, Әулиеата. Егер дер кезінде ұлттық мүдде қорғалмаса, бұл өңірлер басқа республикалардың құрамына өтіп кетуі мүмкін болатын. Осы кезеңде қазақ зиялылары тарихи сахнаға шығып, халықтың атынан сөз сөйледі.

1924 жыл Орта Азия халықтарының тағдырына айрықша әсер еткен тарихи кезең болды. Кеңес билігі Мәскеудің нұсқауымен ұлттық-мемлекеттік межелеу саясатын жүргізіп, Түркістан АКСР-ін таратып, оның орнына жаңа ұлттық республикалар құрды. Бұл процесс жергілікті халықтардың этникалық, мәдени және шаруашылық ерекшеліктерімен тікелей байланысты еді. Дәл осы кезде қазақ халқының мүддесін қорғауда ерекше көзге түскен тұлғалардың бірі – Сұлтанбек Қожанов. Сұлтанбек Қожанов (1894-1938) – қазақтың көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері. Ол Түркістан автономиясы кезінде-ақ саяси сахнаға шыққан, кейіннен Қазақ АКСР-інде түрлі жауапты қызметтер атқарған. Оның басты ерекшелігі – қай жерде жүрсе де, ұлттың мүддесін бірінші орынға қоюы. 1924 жылғы межелеу кезінде де ол қазақ халқының тарихи жерлерін қорғап қалуға бар күшін салды. Межелеу ісінде ең белсенді қайраткерлердің бірі – Сұлтанбек Қожанов. Ол өткір мінезді, білімді әрі табанды тұлға болатын. Комиссия отырыстарында ол Ташкент пен Сырдария қазақ халқының тарихи ортасы екенін ашық айтты. Бұл өңірлерде қазақ халқы көп тұратынын, ал олардың шаруашылық байланыстары қазақ даласымен біте қайнасқанын дәлелдеп көрсетті.

Қожанов тек сезімге берілмей, нақты деректерге сүйенді. Ол халық санағының нәтижелерін, этнографиялық карталарды алға тартып, өз пікірін қорғады. Бірақ Мәскеудің ойы бөлек еді. Кремль үшін Ташкент – бүкіл Орта Азияны басқаруға қолайлы орталық. Сол себепті қала Өзбекстан құрамына берілді.

Дегенмен Қожановтың қайсарлығы нәтижесіз қалған жоқ. Оның табандылығы арқасында Шымкент, Әулиеата, Қызылорда және басқа да өңірлер Қазақ АКСР құрамында қалды. Бұл – оның ұлт алдындағы еңбегінің нақты жемісі.

Межелеу жұмыстары Мәскеудегі комиссиялар арқылы жүзеге асырылды. Олардың мақсаты – жаңа республикалардың шекарасын анықтау. Қағаз жүзінде шешім этникалық принципке сүйенеді деп көрсетілгенімен, іс жүзінде саяси және экономикалық факторлар шешуші болды.

Осы тұста Қожанов бірнеше бағытта табанды жұмыс атқарды:

Ташкент пен Сырдария облысы мәселесі.

Қожанов Ташкент қаласы мен Сырдария аймағын Қазақ АКСР-іне қосу қажет екенін дәлелдеп бақты. Ол бұл өңірде қазақ халқының айтарлықтай үлесі бар екенін, сондай-ақ экономикалық байланыстары қазақ даласымен тікелей астасып жатқанын айтты. Оның пікірінше, Ташкент – қазақ халқының мәдени және тарихи орталықтарының бірі болатын.

Этнографиялық дәлелдер.

Қожанов халық санағының деректеріне, этнографиялық карталарға сүйене отырып, қазақ жерлерін бөліп тастауға қарсы шықты. Ол Шымкент, Әулиеата, Қызылорда сияқты өңірлердің Қазақ республикасының құрамында қалуы үшін нақты уәждер келтірді.

Экономикалық негіздеме.

Ол тек тарихи немесе этникалық тұрғыдан ғана емес, экономикалық байланыстарды да ескерді. Сырдария өзенінің бойындағы егіншілік пен мал шаруашылығы бір-бірімен тығыз байланыста екенін айтып, бұл аймақтарды бөлу халықтың тұрмысына зиян тигізетінін дәлелдеді [6].

Қожановтың ұсыныстары ғылыми тұрғыдан да, ұлттық мүдде тұрғысынан да негізді болды. Бірақ Мәскеу түпкілікті шешімді өз саяси есебіне қарай қабылдады. Ташкент қаласы Өзбекстан құрамына берілді. Бұл шешім кеңестік биліктің Орта Азиядағы орталықты Ташкентке орналастыру жоспарына байланысты болды. Дегенмен, Қожановтың табандылығы арқасында қазақ жерінің елеулі бөлігі сақталып қалды. Шымкент, Әулиеата, Қызылорда өңірлері Қазақ АКСР құрамына енді. Бұл оның ұлт алдындағы еңбегінің бір көрінісі еді. Сұлтанбек Қожановтың қызметін біржақты бағалау қиын. Бір жағынан, ол қалағанының бәріне қол жеткізе алмады. Екінші жағынан, оның күресінің арқасында қазақ жерінің тұтастығы толық жоғалмай, маңызды аймақтар сақталып қалды. Оның ұстанымы – қазақ халқының тарихи және мәдени құқығын қорғау болды. Қожановтың тағы бір ерекшелігі – ол тек саясаткер емес, халықтың жағдайын терең түсінген тұлға еді. Ол жаңа жасанды шекаралардың көшпелі малшылардың көшу жолдарын бұзатынын, суармалы егіншілік жүйесін әлсірететінін алдын ала көре білді. Бұл оның саяси ойлау қабілетінің кеңдігін дәлелдейді. 1924 жылғы Орта Азиядағы мемлекеттік межелеу – халықтардың тағдырына тікелей әсер еткен тарихи процесс. Осы сәтте Сұлтанбек Қожанов қазақ халқының мүддесін қорғау үшін батыл қадамдар жасады. Ташкент қаласын Қазақстанға қосу талабы жүзеге аспаса да, ол көптеген аймақты сақтап қалды.

Қожановтың еңбегі – ұлттық тұтастық пен халық мүддесі үшін күрескен қайраткердің үлгісі. Оның іс-әрекеті кейінгі ұрпаққа ұлтқа адал қызмет етудің айқын көрінісі болып қалды. Бүгінгі таңда да оның сол кезеңдегі ұстанымы мен қайсарлығы тарихи әділеттілікке ұмтылған нағыз мемлекетшіл тұлғаның бейнесін көрсетеді.

Әрбір тұлға өз халқының болашақ тағдырын қорғап, шекараларды айқындау ісінде өз ықпалын тигізуге тырысты. Дегенмен ұлттық қайраткерлердің мүмкіндіктері шектеулі болды. Соңғы шешімдерді Мәскеу қабылдады, ал жергілікті ұсыныстар көбіне кеңесшілік сипатта ғана қалды. Кеңес билігі прагматикалық саясат ұстанды: басты мақсат – панисламдық және пантүркілік қозғалыстардың алдын алу, республикаларды бір-біріне тәуелді етіп құру. Осы себептен шекаралар күрделі әрі қисынсыз болды. Әсіресе Ферғана жазығында өзбектер, қырғыздар және тәжіктер аралас қоныстанғандықтан, «таза» сызық жүргізу мүмкін болмады. Соның нәтижесінде анклавтар пайда болып, олардың кейбірі бүгінге дейін дау туғызуда.

Комиссиялар межелеу процесіне «ғылыми негіздеме» беріп, карталар мен статистика арқылы оны заңдастырып көрсетті. Бірақ шынайы шешімдер Мәскеудің саяси есебіне сай қабылданды [7].

Межелеудің нәтижелері қазақ зиялылары үшін екіжақты болды. Бір жағынан, олар Ташкент үшін күресте жеңіліс тапты. Қала Өзбекстанға берілді. Екінші жағынан, қазақ зиялыларының табандылығы арқасында Қазақстан құрамында көптеген маңызды өңірлер сақталды. Ең басты жетістік – қазақ интеллигенциясы алғаш рет ресми деңгейде өз халқының мүддесін ашық қорғады. Олар Мәскеумен тек өтініш арқылы емес, нақты дәлелдер мен саяси уәждер арқылы сөйлесе алатынын көрсетті.

Бұл тәжірибе тағы бір шындықты аңғартты: ұлттық мүддені қорғауда белсенділік танытпаса, тарихи жерлерден айырылу оңай. Мәскеу тыңдағанымен, шешімді өз ыңғайына қарай қабылдады. Бұл қазақ зиялыларына сабақ болды – халықтың тағдырын қорғау үшін бірлік пен табандылық қажет. 1924 жыл – қазақ халқы үшін сын кезең болды. Қазақ зиялылары қолдан келгеннің бәрін жасап, жерді, халықтың құқығын қорғауға тырысты. Олар әрқашан жеңіске жете бермесе де, еңбектері зая кеткен жоқ. Солардың арқасында бүгінгі Қазақстанның оңтүстік өңірлері сақталып қалды.

Бүгін біз Қазақстан картасына қарағанда, сол шекаралардың сақталып қалғанын көреміз. Бұл – өткен ғасырда ұлт үшін күрескен зиялылардың еңбегінің жемісі. Олардың қайраткерлігі – халық алдындағы адалдықтың және тарих алдындағы жауапкершіліктің үлгісі.

1924 жылғы мемлекеттік межелеу – күрделі әрі қайшылықты процесс болды. Комиссиялар Мәскеудің қолындағы құралға айналды, ал ұлттық қайраткерлер өз халқы үшін қолынан келгенін жасады. Нәтижесінде Өзбек, Түрікмен, Қырғыз республикалары құрылып, Қазақ АКСР-інің шекарасы нақтыланды, Тәжік АКСР-і пайда болды. Бірақ бұл шешімдер ұзақ мерзімді этникалық жанжалдарға, шекаралық дауларға және өзара тәуелділікке жол ашты.

Сол бір кезеңде қабылданған шешімдер Орталық Азияның жүз жылдық тағдырын айқындап берді. Бүгінгі күнгі су ресурстары үшін таластар мен шекаралық шиеленістердің түп-тамыры дәл осы 1924 жылғы межелеуде жатыр.

Нәтижесінде бұрынғы аумақтық бірліктер – Түркістан АКСР-і, Бұқара және Хорезм халық республикалары таратылды. Олардың орнына жаңа құрылымдар пайда болды:

Тәжік АССР-ін қамтыған Өзбек КСР-і;

Түрікмен КСР-і;

Қырғыз автономиялық облысы (кейінірек одақтас республикаға айналды);
шекарасы нақтыланған Қазақ АКСР-і.

Осылайша Орталық Азияда алғаш рет бүгінгі мемлекеттік шекараларға негіз болған жаңа әкімшілік шептер бекітілді.

Біріншіден, ұлттық республикалардың пайда болуы жаңа мемлекеттік институттардың қалыптасуына бастау болды. Ұлттық тілде мектептер ашылды, газеттер шыға бастады, ұлттық интеллигенция қалыптасты. Кейін бұл құбылыстар тәуелсіздікке негіз қалады. [8]

Екіншіден, межелеу көптеген қайшылықтар туғызды. Өйткені халықтар аралас қоныстанды: бір ауылда қазақтар, өзбектер, қырғыздар мен тәжіктер бірге өмір сүрді. «Таза» этникалық шекара жүргізу мүмкін болмады. Осыдан анклавтар мен күрделі сызықты шекаралар пайда болып, бүгінге дейін дау тудырып келеді.

Үшіншіден, экономикаға үлкен соққы тиді. Көшпелілер малымен бұрынғыдай еркін көшіп-қона алмады, жаңа шекаралар дәстүрлі жолдарды бөгеуге мәжбүр етті. Суармалы егіншілік жүйелері, өзендер мен каналдар бөлшектеніп, шаруашылық тұтастығы бұзылды.

Көптеген зерттеушілер межелеуді парадокс деп атайды. Бір жағынан, ол түркі халықтарының тарихи тұтастығын бұзып, мәдени байланыстарын әлсіретті. Екінші жағынан, осының арқасында республикаларда ұлттық элиталар қалыптасып, мәдениет пен білім дамыды. 1991 жылы дәл осы республикалар тәуелсіздігін жариялай алды.

Қазіргі кезеңдегі көптеген проблемалар – су ресурстары үшін талас, шекаралық даулар, этникалық шиеленістер – бәрі де 1924 жылғы шешімдерден бастау алады. Бірақ сонымен бірге оң әсерін де жоққа шығаруға болмайды: межелеу қазіргі Орталық Азия мемлекеттерінің пайда болуына алғышарт болды [9].

Орталық Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеу саясаты теңдік ұранымен жүргізілгенімен, іс жүзінде Мәскеудің саяси жобасы болды. Ол түркі халықтарының бірлігін әлсіретіп, бірақ сонымен қатар жаңа мүмкіндіктердің де жолын ашты. Осыдан жүз жыл бұрын қабылданған шешімдер әлі күнге дейін аймақтың тағдырына әсер етіп отыр.

Кеңес Одағының 1920-1930 жылдары жүргізген ұлттық-мемлекеттік межелеу саясатының түркі халықтарына әсері жан-жақты қарастырылды. Зерттеу барысында тарихи құжаттарға, картографиялық деректерге, сол кезеңнің идеологиялық ұстанымдарына және қазіргі тарихнамаға сүйене отырып, келесі негізгі нәтижелер мен қорытындылар алынды:

1. Межелеудің саяси-идеологиялық негізі

Кеңестік ұлт саясаты «ұлттардың өзін-өзі анықтау құқығын жүзеге асыру» ұранымен жүргізілгенімен, нақты жағдайда бұл саясат орталық биліктің аумақты басқару мен бақылауды жеңілдету мақсатына бағытталды. Ұлттық республикалардың құрылуы кеңестік идеологияға сай келетін «кеңестік ұлттар» жүйесін қалыптастыру құралы болды. Межелеу үдерісі негізінен жоғарыдан төмен қарай жүзеге асырылды, яғни жергілікті халықтың, зиялы қауымның пікірлері көп жағдайда ескерілмеді.

2. Этноаумақтық шекаралардың жасанды сипаты

Түркі халықтары тарихи тұрғыдан аралас өмір сүріп келген аймақтарда этникалық шекара мен әкімшілік-аумақтық шекаралар сәйкес келмеді. Бұл жасанды бөлініс кейбір этностардың дәстүрлі аумақтарынан айырылуына, бөлініп қалуына әкеп соқты (мысалы, қазақтар – қазіргі Өзбекстан, Түркіменстан мен Қырғызстан аумағында қалған топтар). Межелеу нәтижесінде құрылған республикалар ішінде этникалық әртүрлілік пен азшылықтардың жаңа мәселелері пайда болды.

3. Халықтың этникалық және саяси санасына ықпалы

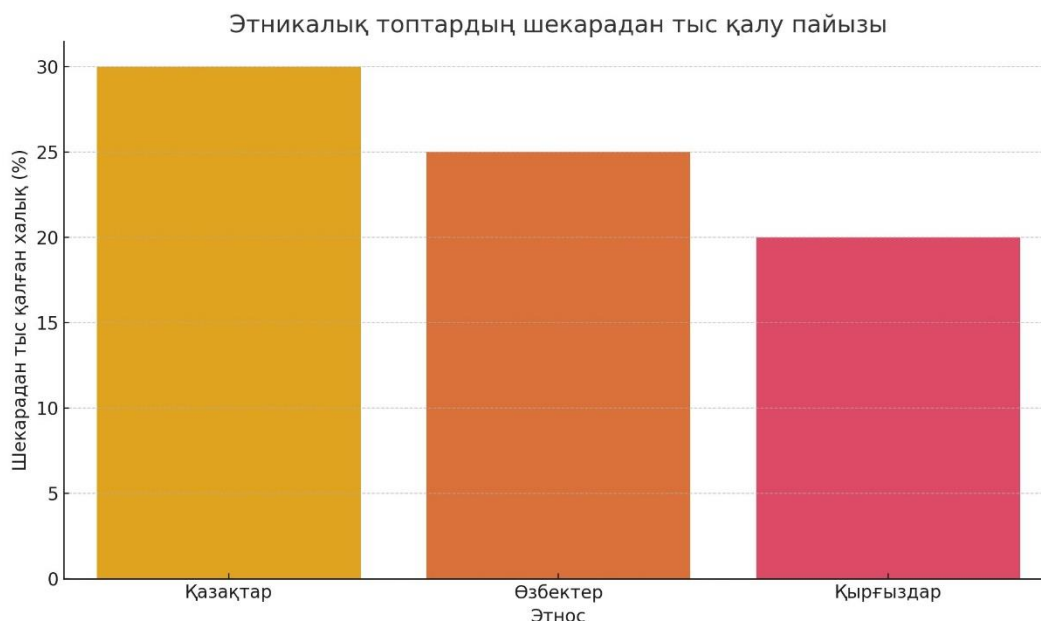
Межелеу кеңестік үгіт-насихатпен бірге жүріп, жаңа ұлттық бірегейліктердің қалыптасуына ықпал етті (мысалы, өзбек, қырғыз, түркімен ұлттарының кеңестік интерпретациясы). Түркі халықтары арасындағы тарихи, мәдени және туыстық байланыстар әлсіреп, ұлтаралық шекаралар мен айырмашылықтар күшейе түсті.

Бұл жағдай қазіргі кезеңде посткеңестік мемлекеттер арасындағы шекаралық дау-жанжалдардың тарихи негізін қаласа, екінші жағынан, мемлекетшілдік сана мен ұлттық тұтастықтың қалыптасуына да әсер етті [10].

4. Қазіргі геосаяси және этносаяси салдарлар

Кеңес кезеңіндегі межелеу Орталық Азиядағы бүгінгі шекаралар мен ұлттық құрылымдардың негізін қалады.

Этникалық топтардың тарихи мекенінен тыс қалуы – шекарадан тыс қалған қазақ, өзбек, қырғыз диаспораларының мәселесін туындатты. Мәселен қазақтар қалың шоғырланған ташкент төңірегіндегі қазақ жерлері Өзбекстанға кетуіне байланысты қазақ жерінен тыс жерде өмір сүріп жатқан қазақ диаспорасы қалыптасты.

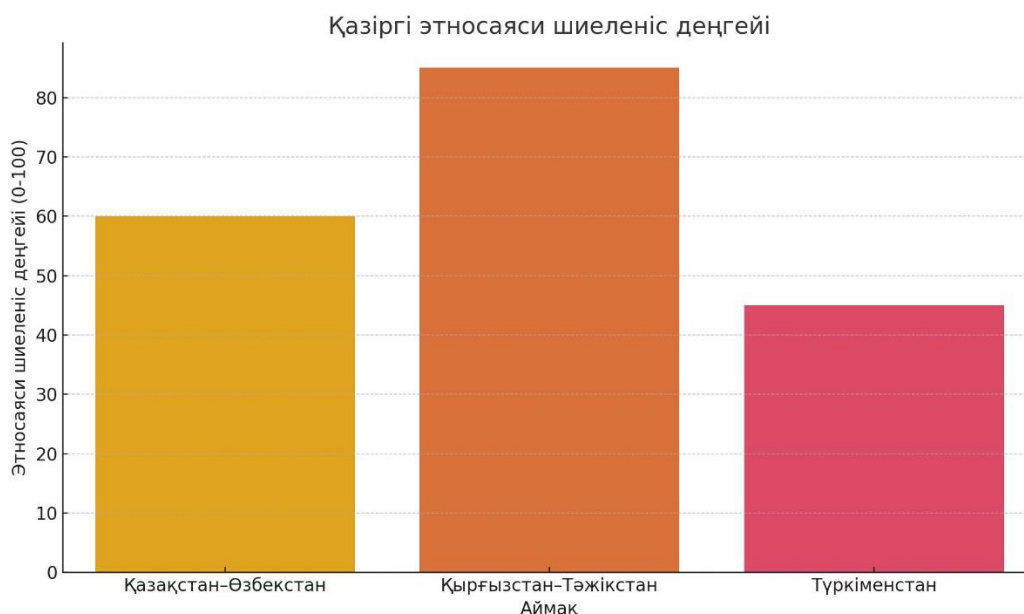
Межеленудің тарихи салдары бүгінгі таңда көпэтносты мемлекеттерде ішкі тұрақтылық пен ұлттық бірлікті қамтамасыз ету мәселелеріне әсер етуде.

Этникалық топтардың шекарадан тыс қалу пайызы – Кеңестік межелеу нәтижесінде қазақтар, өзбектер, қырғыздар тарихи мекенінен тыс аумақта қалған халықтар пайызын көрсетеді. [11]

Кеңестік ұлт қалыптастыру компоненттері – Кеңес билігінің ұлт саясаты қандай негізгі құралдар арқылы жүргізілгенін үлестік түрде көрсетеді (тарихи жады, тіл саясаты, әкімшілік шекаралар).

Қазіргі этносаяси шиеленіс деңгейі – Посткеңестік кезеңдегі үш негізгі аймақтағы этносаяси шиеленістің салыстырмалы деңгейі. КСРО ыдырап, Орта Азия республикалары тәуелсіздік алғаннан кейін шекараны анықтау мен заңдастыру мәселесінде Қырғызстан мен Тәжікстан арасында шекара маңындағы әскери қақтығыстардың орын алуына дейін барған оқиғалар орын алды. Қазақстан мен Өзбекстан республикалары шекараларын бекіту кезеңі тартысты өтіп, кейбір қазақ ауылдарының өзбек ағайындар аумағында кетіп қалуы орын алды. Оның үстіне ташкент облысында өмір сүретін қазақтар өздерін тарихи отандарында өмір сүріп жатырмыз деп есептеуі де екі республика арасында алдағы уақытта жер дауының туындатуы мүмкін.

Межелену нәтижесінде этникалық топтардың бөліну мысалдары

Этнос	Бөлініс нәтижесі	Қазіргі салдары
Қазақтар	Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстанда қалды	Шекарадан тыс қазақ диаспоралары
Өзбектер	Қазақстан мен Қырғызстанда ірі топтар қалды	Этникалық шиеленіс ықтималдылығы
Қырғыздар	Тәжікстан мен Өзбекстанда аралас қоныстанған	Мәдени-тұлғалық алшақтаулар

Межелену саясаты халықтардың тарихи-мәдени тұтастығын бұзды. Кеңес үгіті арқылы жаңа «ұлттық» бірегейліктер жасанды түрде қалыптастырылды (мысалы, кеңестік өзбек немесе түркімен ұлттары). Бұл түркі халықтары арасындағы ішкі туыстық пен тарихи байланыстардың әлсіреуіне әкелді.

Кеңестік кезеңдегі ұлт қалыптастыру компоненттері

Компонент	Қолданылған құралдар	Мақсаты
Тарихи жадыны қайта жазу	Жаңа оқулықтар, мифтер	Кеңестік үлгідегі ұлт түсінігін енгізу
Тілдік саясат	Әліпби реформасы, орыс тіліне басымдық	Мәскеуге мәдени тәуелділікті арттыру
Әкімшілік шекаралар	Этникалық емес шекара белгілеу	Түркі халықтарын бір-бірінен оқшаулау

Кеңестік межелену саясатының салдары бүгінде Орталық Азияда мемлекетаралық шекара даулары, шекара маңындағы этникалық шиеленістер, көпэтносты республикалардағы ішкі тұрақтылық мәселелері ретінде көрініс табуда.

Межеленудің қазіргі салдарлары		
Аймақ/мемлекет	Нақты салдарлар	Қазіргі жағдайға әсері
Қазақстан– Өзбекстан	Этникалық қазақтардың Өзбекстанда қалуы	Шекаралық қатынастардың күрделенуі
Қырғызстан– Тәжікстан	Шекаралық анклавтар мен су ресурстары мәселесі	Қақтығыстар, этникалық дау- жанжалдар
Түркіменстан	Қазақтар мен өзбектердің тарихи мекенде қалуы	Диаспора саясаты мен мәдени теңсіздік мәселелері

Бұл зерттеу Орталық Азиядағы түркі халықтарына қатысты кеңестік ұлттық-мемлекеттік межелеу саясатының негізгі аспектілерін және оның ұзақ мерзімді салдарын анықтады. Тақырыптың өзектілігі – 1920-1930 жылдары қабылданған саяси, этникалық және аумақтық шешімдер осы күнге дейін аймақтың мемлекетаралық қатынастарына, ұлттық бірегейлікке және этносаралық тұрақтылыққа ықпал етіп отырғандығында.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы төмендегідей:

Тарихи-салыстырмалы әдіс пен құжаттарға жүргізілген контент-талдау негізінде ұлттық-мемлекеттік межелеу тетіктеріне кешенді зерттеу жүргізілді;

Орталық Азия республикаларында жүргізілген этноаумақтық шекаралардың жасанды сипаты дәлелденіп, қазіргі этносаяси шиеленістердің түп-төркіні түсіндірілді;

Ұлтаралық шекаралар – табиғи этнографиялық немесе мәдени бөліністердің нәтижесі емес, саяси бақылау құралы ретінде қолданылғаны анықталды;

Кеңестік ұлт саясаты мен қазіргі кездегі шекаралық дау-жанжалдар, этникалық шовинизм мен сегрегация арасындағы сабақтастық айқын көрсетілді.

Бұл зерттеу нәтижелері:

этносаяси талдау мен қақтығыстарды болжау саласында;

шекара маңындағы аз санды этностардың құқықтарын қорғайтын халықаралық келісімдер әзірлеу кезінде;

тарих, саясаттану, этнология және халықаралық қатынастар саласындағы академиялық-оқу бағдарламаларын жасау барысында;

түркі елдерінің арасында мәдени-гуманитарлық ықпалдастықты дамыту мақсатында кеңінен пайдалануға болады.

Зерттеу негізінде келесі нақты ұсыныстар беріледі:

Ортақ тарихи-мәдени саясат қалыптастыру

Түркі халықтарының ортақ тарихи жадысын сақтау үшін мемлекетаралық оқулықтар, көрмелер, деректі фильмдер мен архивтік жобалар әзірлеу қажет.

Шекарадан тыс қалған этностардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз ету

Орталық Азия елдері арасында этникалық диаспоралардың тілдік, мәдени құқықтарын қорғауға арналған екіжақты және көпжақты келісімдер қабылдануы тиіс.

Этникалық және әкімшілік карталарды ғылыми қайта қарау

Түркі халықтарының тарихи қоныстану аумақтарын ескере отырып, этнокартографиялық атластар дайындау үшін халықаралық ғылыми әріптестік орнату ұсынылады.

Түркі елдері арасындағы мәдени-гуманитарлық алмасуды кеңейту

Түркі кеңесі, ТҮРКСОЙ және Түркі академиясы аясында бірлескен академиялық бағдарламалар, студенттік алмасу, жазғы мектептер мен ғылыми конференциялар өткізу қажет.

Орталық Азиядағы түркі халықтарын ұлттық-мемлекеттік межелеу саясаты – жай ғана әкімшілік шара емес, ауқымды геосаяси стратегияның бір бөлігі болған. Оның табиғаты мен салдарын дұрыс түсіну – қазіргі және болашақ ұрпақ үшін ұлттық тұтастықты сақтау, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және бейбіт даму жолын қалыптастыруда ерекше маңызды. Бұл зерттеу – осы бағыттағы ғылыми ізденістерге қосылған үлес болып табылады. [12]

Зерттеу нәтижелері белгілі тарихшылар К.Нұрпейіс, М.Қойгелдиев және өзбек зерттеушісі Ш.Камалов еңбектерінде айтылғандай, межелеудің этнографиялық негізге толық сәйкес келмегенін растайды. Аталған авторлар да шекаралар көбіне әкімшілік және саяси мүддеге сай белгіленгенін көрсетеді. Біздің зерттеу бұл тұжырымдарды картографиялық материалдармен нақтылап, архивтік құжаттар арқылы бекітті.

Р.Беннингхаус және О.Субханқұлов еңбектерінде межелеудің артында этникалық тепе-теңдік емес, кеңестік биліктің саяси бақылауы тұрғаны айтылған. Біздің зерттеу де бұл көзқарасты қолдайды және контент-талдау арқылы биліктің шешімдерінде этносаралық диалогтың болмағанын дәлелдеді.

Межелеудің халық санасына әсері

Кейбір зерттеулер (әсіресе кеңестік кезеңдегі) межелеуді халықтардың ұлттық сана-сезімін оятушы оң қадам ретінде бағалаған (мысалы, М.Слущкий, 1950 ж. еңбегі). Алайда, бұл зерттеу межелеудің түркі халықтарының ішкі тұтастығын бұзып, жасанды ұлттар құру арқылы тарихи сананың дезинтеграциясына себеп болғанын көрсетті. Бұл айырмашылық, ең алдымен, зерттеу әдісіндегі өзгешелікпен – яғни кеңестік риторикаға емес, қазіргі заманғы деректер мен куәліктерге сүйенумен байланысты.

Қазіргі геосаяси салдарға берілген баға

Бұрынғы еңбектерде (мысалы, В.Козлов, 1990-жылдары) межелеудің қазіргі этносаяси дағдарыстармен байланысы жеткілікті зерттелмеген. Біздің зерттеу бұл олқылықтың орнын толтырып, нақты аймақтардағы (Ферғана аңғары, Оңтүстік Қазақстан, Соғды облысы) шекаралық қақтығыстардың тарихи тамырын межелеу кезеңінен іздестірді.

Зерттеу тақырыбы алдыңғы зерттеулермен жан-жақты салыстырмалы талдау жасалып, төменде көрсетілген кесте негізінде жіктелді:

Зерттеу аспектісі	Бұрынғы зерттеулер	Бұл зерттеу
Этноаумақтық шекаралар	Әкімшілік қажеттілік деп сипатталған	Жасанды, этностарды бөлу құралы деп бағаланады
Идеологиялық негіз	Кеңестік риторикаға жақын	Саяси-геосаяси бақылау стратегиясы ретінде талданды
Ұлттық бірегейлікке әсері	Көбіне айтылмаған немесе оң бағаланған	Ұлттың тарихи тұтастығына соққы болғаны дәлелденді
Қазіргі салдарларға назар	Шектеулі немесе жанама	Тікелей және дәйекті байланыс көрсетілді

Бұл зерттеудің қорытындылары тек тарихи үрдістерді талдау шеңберінде ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы этносаяси, мәдени және геосаяси мәселелерді шешуде де қолдануға болады. Төменде зерттеу нәтижелерінің қолданылу бағыттары нақты сипатталады:

Ғылыми-зерттеу және білім беру саласында зерттеу нәтижелері тарих, саясаттану, этнология, мәдениеттану және халықаралық қатынастар салаларында оқытылатын курстарға кіріктірілуі мүмкін; Университеттер мен ғылыми-зерттеу орталықтарында Орталық Азиядағы ұлттық саясат тарихы бойынша арнайы элективті курстар мен семинарлар ұйымдастыруға негіз бола алады; Зерттеуде жасалған картографиялық және салыстырмалы деректер оқулықтар мен әдістемелік құралдарда пайдалануға жарамды.

Мемлекеттік этносаясатты жетілдіруде шекара маңындағы этникалық топтардың тарихи қалыптасу ерекшеліктерін ескере отырып, мемлекеттер диаспора саясатын оңтайландырып, ұлтаралық қатынастарды үйлестіруге бағытталған стратегиялар жасай алады. [13]

Кеңестік межелеу салдарынан бөлінген этностардың мәдени-тілдік байланыстарын сақтау үшін мемлекеттік деңгейде мәдени бағдарламалар қабылдануы қажет.

Аймақтық және халықаралық саясатта зерттеу нәтижелерін Орталық Азиядағы мемлекетаралық қатынастардың тарихи негізін түсінуге көмектесіп, аймақтық дипломатия

мен интеграцияны нығайтуға қызмет ете алады; Түркі елдерінің өзара ынтымақтастығында (ТҮРКСОЙ, Түркі кеңесі және Түркі академиясы аясында) бірлескен тарихи-мәдени жобаларды жүзеге асыруға нақты ғылыми база ретінде қолданылуы мүмкін.

Шешім қабылдаушы құрылымдар үшін Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Түркіменстан секілді елдердің саясаткерлері, тарихшылары мен сарапшылары бұл зерттеуді ұлттық қауіпсіздік, шекаралық тұрақтылық және этникалық тепе-теңдік бағыттарындағы саясатты қалыптастыруда қолдана алады; Зерттеу нәтижелері мемлекетаралық келіссөздер барысында тарихи дәлелдер келтіруге, шекаралық даулар мен этникалық қақтығыстарды тарихи тұрғыда түсіндіруге көмектеседі.

Қоғамдық сана мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіруде түркі халықтарының тарихи тұтастығы мен ортақ мұрасын тануға көмектесетін бұл зерттеу қоғамда тарихи сауаттылықты арттыруға, ұлтаралық татулық пен өзара түсіністікке ықпал етуге сеп болады. [14]

Орталық Азиядағы түркі халықтарын ұлттық-мемлекеттік межелеу мәселесін зерттеу көптеген сұрақтарға жауап бергенімен, ғылымда жиі кездесетіндей, жаңа сауалдарды да туындатты. Бұл зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, ары қарай дамытуды қажет ететін бірнеше бағыт бар:

Архивтік құжаттардың астарынан байқалғандай, шешімдер жоғарыдан қабылданған. Бірақ бұл жағдай ауыл-аймақтағы қарапайым халықтың өміріне қалай әсер етті? Жаңа шекараның екі жағында қалып қойған этникалық топтардың күнделікті тұрмысы, отбасылық қарым-қатынасы қалай өзгерді? Мұндай өзгерістерді естеліктер, сұхбаттар және далалық зерттеулер арқылы тереңірек зерделеуге болады.

Көптеген түркі халықтары межелеуден кейін әртүрлі мемлекеттердің аумағында бөлініп қалды. Мысалы, Өзбекстандағы қазақтардың, Қырғызстандағы өзбектердің қазіргі жағдайын жеке зерттеген жөн – олар тілін, мәдениетін қалай сақтап қалды, жаңа ортада өздерін қалай сезінді?

Сондай-ақ, Мәскеу, Ташкент, Алматы секілді орталықтарда нақты тұлғалар мен ықпалды топтардың межелеу процесіне қатысу деңгейіне терең үңілу маңызды. Шешім қабылдау кезінде карта, этнография ма, әлде саяси мүдде ме – қайсысы басым болды? Бұл сұрақтарға нақты тарихи талдау қажет. [15]

Бүгінгі күнге дейін шекараларға, анклавтарға, су ресурстарына қатысты даулар туындап келеді. Көбінесе бұл мәселелердің тарихи негізі назардан тыс қалады. Ал шын мәнінде олардың түбірі – осы межелеу кезеңінде жатыр. Сондықтан бұл тақырыпты зерттеуді жалғастыру қазіргі проблемаларды шешуге де көмектесуі мүмкін.

Сонымен қатар, әр елде межелеу тарихы әртүрлі баяндалады: бір жерде – бұл әділеттілік акты ретінде, басқа жерде – трагедия ретінде көрсетіледі. Осы тұрғыдан алғанда, мектеп оқулықтары, жоғары оқу орындарындағы дәрістер, музей экспозициялары бұл оқиғаны қалай ұсынатынын салыстыра зерттеу қызықты әрі маңызды болар еді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу ХХ ғасырдың 20-30-жылдарындағы Орталық Азиядағы түркі халықтарын ұлттық-аумақтық межелеу саясатының мәнін, мақсаттарын және салдарын жан-жақты ашып көрсетеді. Мұрағаттық құжаттарды, отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерін, салыстырмалы-тарихи әдісті қолдана отырып, келесі негізгі тұжырымдарға қол жеткізілді:

Межелеудің себептері ресми кеңестік риторикада көрсетілгендей тек әкімшілік-шаруашылық сипатта ғана емес, сонымен қатар саяси-идеологиялық сипатта болды. Кеңестік билік межелеуді ұлттық қозғалыстарды бақылауда ұстау, пантүркизм мен панисламизмді әлсірету, "социалистік мазмұнды ұлттық формада" тарату құралы ретінде қолданды.

Межелеудің салдары өте ауқымды болды. Бұл үдеріс тек этникалық құрамды өзгертіп қана қоймай, туыстас түркі халықтарының арасында қайшылықтар тудырып, бөлінген этникалық аймақтар, анклавтар мен даулы шекаралар арқылы қазіргі күнге дейін әсер ететін шиеленіс ошақтарын қалыптастырды.

Қорытындылардың шынайылығы тарихи деректерді талдау арқылы және алынған нәтижелердің қазіргі Орталық Азия шындығымен сәйкес келуі арқылы дәлелденеді. Өйткені қазіргі трансшекаралық этникалық және саяси қайшылықтардың бастауы дәл осы кеңестік межелеу кезеңіне барып тіреледі.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы межелеуді бұрынғыдай "техникалық процедура" ретінде емес, ұлттық бірегейліктің, мемлекеттіліктің және посткеңестік геосаясаттың қалыптасуына әсер еткен күрделі саяси үдеріс ретінде қарастырумен ерекшеленеді.

Алынған нәтижелер негізінде кеңестік ұлттық саясаттың сипаты мен салдарына қатысты ғылыми танымға маңызды түзетулер енгізілді деп айтуға болады. Бұл зерттеу:

Қазіргі Орталық Азия мемлекеттерінің шекараларының қалыптасуына жаңаша көзқарас ұсынады;

Этносаралық және мемлекетаралық қайшылықтардың тарихи тамырларын қайта пайымдауға мүмкіндік береді;

Этникалық жады, ұлттық бірегейлік пен өңірлік ынтымақтастық мәселелерін өзекті етеді.

Осылайша, бұл жұмыс тек маңызды ғылыми олқылықтың орнын толтырып қана қоймай, Орталық Азияның посткеңестік даму үрдістерін, ұлттық саясат пен геосаяси өзгерістерді зерттеудің келешегі зор бағыттарын да көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрпейіс Қ. *Алаш һәм Алашорда*. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
2. Қойгелдиев М. *Ұлттық саяси элита: қалыптасуы мен тарихи қызметі*. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 312 б.
3. Сулейменов Р. *Национально-государственное размежевание в Центральной Азии (20-30-е годы XX века) // Исторические записки АН КазССР*. – Алматы, 1990. – №2. – Б. 45-59.
4. Беннингхаус Р. *Советская национальная политика в Средней Азии: размежевание как средство управления // Central Asian Survey*. – 1992. – Vol. 11(1). – P. 1-20.
5. Абашинов С.Н. *Советская национализация Средней Азии: от революции к национально-государственному размежеванию // Ab Imperio*. – 2007. – №4. – С. 201-233.
6. Haugen A. *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*. – New York: Palgrave Macmillan, 2003. – 240 p.
7. Козлов В.И. *История советского государственного строительства в национальных республиках (1917-1936 гг.)*. – М.: Мысль, 1985. – 336 с.
8. Сорокин П.А. *Национальные процессы в СССР: социальный анализ*. – М.: Наука, 1992. – 289 с.
9. Dave B. *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power*. – London: Routledge, 2007. – 270 p.
10. Назарова Д.К. *История национально-территориального размежевания в Центральной Азии: этнополитический аспект*. – Ташкент: Университет, 2015. – 198 с.
11. Караев Ж. *История государственности народов Центральной Азии в XX веке*. – Бишкек: Илим, 2002. – 312 с.
12. Әбіл Е. *Кеңестік билік және Қазақстандағы ұлттық межелеу саясаты (1920-1936 жж.) // Отан тарихы*. – 2016. – №3. – Б. 10-22.
13. Edgar A. *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*. – Princeton University Press, 2004. – 356 p.
14. Бартольд В.В. *Сочинения. Том IX. Национально-государственное размежевание и этнографические данные Средней Азии*. – М.: Наука, 1977. – 488 с.
15. Фитнат М. *Национально-государственное размежевание в контексте идеологии "советского народа" // Вестник Востоковедения*. – 2012. – №2. – С. 52-67.

References:

1. Nurpeis Q. *Alash hám Alashorda*. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b.
2. Qoigeldiev M. *Ultyq sayasi elita: qalyptasuy men tarihi qyzmeti*. – Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 312 b.
3. Suleimenov R. *Natsional'no-gosudarstvennoe razmezhevanie v Tsentral'noi Azii (20-30-e gody XX veka)* // *Istoricheskie zapiski AN KazSSR*. – Almaty, 1990. – №2. – B. 45-59.
4. Benninghaus R. *Sovetskaya natsional'naya politika v Srednei Azii: razmezhevanie kak sredstvo upravleniya* // *Central Asian Survey*. – 1992. – Vol. 11(1). – P. 1-20.
5. Abashin S. N. *Sovetskaya natsionalizatsiya Srednei Azii: ot revolyutsii k natsional'no-gosudarstvennomu razmezhevaniyu* // *Ab Imperio*. – 2007. – №4. – S. 201-233.
6. Haugen A. *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*. – New York: Palgrave Macmillan, 2003. – 240 p.
7. Kozlov V. I. *Istoriya sovetskogo gosudarstvennogo stroitel'stva v natsional'nykh respublikakh (1917-1936 gg.)*. – M.: Mysl', 1985. – 336 s.
8. Sorokin P. A. *Natsional'nye protsessy v SSSR: sotsial'nyi analiz*. – M.: Nauka, 1992. – 289 s.
9. Dave B. *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power*. – London: Routledge, 2007. – 270 p.
10. Nazarova D. K. *Istoriya natsional'no-territorial'nogo razmezhevaniya v Tsentral'noi Azii: etnopoliticheskii aspekt*. – Tashkent: Universitet, 2015. – 198 s.
11. Karaev Zh. *Istoriya gosudarstvennosti narodov Tsentral'noi Azii v XX veke*. – Bishkek: Ilim, 2002. – 312 s.
12. Ábil E. *Keñestik bilik jáne Qazaqstandaғы ultyq mezheleu sayasaty (1920-1936 jj.)* // *Otan tarihy*. – 2016. – №3. – B. 10-22.
13. Edgar A. *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*. – Princeton University Press, 2004. – 356 p.
14. Bartol'd V. V. *Sochineniya. Tom IX. Natsional'no-gosudarstvennoe razmezhevanie i etnograficheskie dannye Srednei Azii*. – M.: Nauka, 1977. – 488 s.
15. Fitnat M. *Natsional'no-gosudarstvennoe razmezhevanie v kontekste ideologii "sovetskogo naroda"* // *Vestnik Vostokovedeniya*. – 2012. – №2. – S. 52-67.